

**Особливості формування рефлексивних умінь
у навчально-професійній діяльності студентів вищих навчальних
закладів.**

У статті аналізуються деякі підходи до визначення поняття “рефлексія” та формуються рефлексивні уміння необхідні студентам для реалізації практичної діяльності.

В статье анализируются некоторые подходы к определению понятия “рефлексия” и формируются рефлексивные умения необходимые студентам для реализации практической деятельности.

The article reveals some approaches to determination of concept “reflection” and forming abilities of reflections necessary for students to realization their practical activity.

Ключевые слова: рефлексия, рефлексивные умения, самообразование, самостоятельная работа, образовательный процесс.

Ключові слова: рефлексія, рефлексивні уміння, самоосвіта, самостійна робота, освітній процес.

Key words: reflection, abilities of reflection, self-education, self-dependent work, educational process.

Головною цінністю освіти на сучасному етапі є розвиток у людини потреби і можливості вийти за межі досліджуваного, здатності до самореалізації творчого потенціалу, спрямованості на саморозвиток та самоосвіту. У зв'язку з цим виникає необхідність у формуванні вмінь аналізувати рівень свого особистісного зростання, своєї діяльності. Відповідно до Закону України “ Про вищу освіту ” та Державної програми розвитку освіти в Україні, метою сучасної освіти стає виховання особистості, що здатна до самовизначення, самоосвіти, саморозвитку, а зміст освіти орієнтується на усвідомлення тих, хто навчається, як суб'єктів освітнього процесу [4].

Ми вважаємо, що рефлексивні уміння займають тут особливе місце оскільки у процесі навчання важливо навчитися отримувати не готові знання, а самому знаходити шляхи вирішення проблемних задач.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Досліджувана проблема продовжує залишатися актуальною у психолого-педагогічній науці. Дослідження рефлексії було започатковане у працях видатних психологів Б. Ананьєва, Л. Виготського, В. Давидова, Д. Ельконіна, С. Рубінштейна і отримало своє продовження у розвідках сучасних науковців Н. Гуткіної, І. Семенова, С. Степанова, Р. Чумичевої, Г. Щедровицького та інших. Українська психолого-педагогічна наука також має чималі напрацювання у контексті відповідної проблематики (М. Боришевський, С. Васьківська, С. Максименко, В. Юрченко, Т. Яценко). У межах педагогіки рефлексія досліджувалась К.В. Вербовою, І.Ф. Ісаєвим, І.І. Казімірської, Б.П. Ковалевим, С.В. Кондратьєвою, В.А. Кривошеєвим, Ю.Н. Кулюткіним, Л.М. Перміною, Є.Б. Петрушихіною, В.А. Сластьоніним, Г.Н. Сухобською та ін.

Мета даної статті полягає у тому, щоб з'ясувати теоретичні засади проблеми, висвітлити основні теоретичні напрацювання у контексті заявленої проблематики на виховання рефлексивних умінь у студентів вищих навчальних закладів.

Виклад основного матеріалу дослідження. У зв'язку з цим сучасний освітній процес має бути спрямований не тільки і не стільки на формування необхідного мінімуму знань, умінь, навичок, які інколи стають надбанням архаїчних спогадів, скільки на розвиток здатності до самоосвіти та самовиховання. Саме ця здатність повинна виступати в ролі важливого чинника розвитку могутньої духовної культури українського народу як основного першоджерела надій на відродження в усіх інших сферах. Адже не можна жити і творити за готовими рецептами, які надходять ззовні, – індивідуальний чи колективний суб'єкт успішно сходитиме на вершини життєвої мудрості тільки через власний досвід рефлексії. Поняття

“рефлексія” в науковий обіг увів Р.Декарт, який розробив раціоналістичну теорію самосвідомості, що розглядала свідомість передусім як мислення: “Бути усвідомлюючим – значить мислити і рефлексувати над власним мисленням”. Він ототожнював рефлексію зі здатністю індивіда зосереджуватися на змісті своїх думок, абстрагуючись при цьому від зовнішнього, тілесного [3].

Сучасна освіта потребує фахівця, який орієнтується на усвідомлення своєї діяльності як глибоко духовної, мотивованої щирим і уважним ставленням до дитини, почуттями любові перед незвіданими глибинами лабіринтів її внутрішнього світу. При цьому одним із найважливіших механізмів, які дають змогу вчителю стати справжнім майстром обраної професії, виступає рефлексія. Л.Гримак зазначає, що подальший поступальний розвиток людства зажадає ще більш тонкої рефлексивної діяльності [2]. Можна цілком погодитися з О.Анісімовим, що генезис негативних явищ у суспільстві й особливо в управлінні всіма його ланками зумовлено відсутністю цінності рефлексивного супроводу практики [1].

В. Лефевр доповнив трактування поняття “рефлексія”: по-перше, він зазначає, що, крім “здатності стати в позицію “спостерігача”, “дослідника” або “контролера” стосовно своїх дій, своїх думок”, у людини є здатність стати в позицію дослідника стосовно іншого “персонажу”, його дій і думок”; по-друге, він уперше ввів поняття “рівень рефлексії” і “рефлексивна система” [5].

Рівнів рефлексії в людини може бути стільки, скільки вона може зробити кроків, охоплюючи і по-новому відбиваючи на кожному наступному кроці зміст попередніх. В. Лефевр у своїй графічній моделі рефлексії виділяє такі ранги: суб’єкт, образ суб’єкта (суб’єкт бачить самого себе) і модель (“образ себе в образі себе”, тобто суб’єкт бачить себе, що бачить себе). Під “рефлексивною системою” він розуміє таку організацію і функціонування рівнів рефлексії, що подібна “системі дзеркал, які багаторазово відбивають одне одного як для дріади людей, що взаємодіють одна з одною, так і для

однієї людини”. Кожне дзеркало є “аналогом “персонажу”, наділеного своєю особливою позицією. Весь найскладніший потік відображень дзеркал одне в одному буде аналогом рефлексивного процесу” [5, с.11].

Отже, сучасні філософські дослідження рефлексії розглядають її як характеристику: природних процесів, що мають “зворотний” рух (подібно до явища в оптиці: відображення світла від поверхні); людського мислення, що досліджує себе, властивість мислення “повертатися до себе” (поняття “рефлексія” ототожнюється з поняттям “розмірковування”).

Психологи розглядають рефлексію як процес самопізнання суб’єктом свого внутрішнього світу, психічних процесів, актів і станів, тобто такий, що виступає в формі усвідомлення суб’єктом – особою або спільнотою – того, як вони в дійсності сприймаються і оцінюються іншими індивідами і спільнотами.

Тому рефлексія є не лише знанням і розумінням самого себе, але й з’ясуванням того, як інші розуміють і сприймають його особистісні особливості, емоційні реакції та когнітивні уявлення.

Загальним для всіх психологічних досліджень рефлексії є осмислення даного феномену як фундаментальної здатності свідомої істоти бути у певному відношенні до власної свідомості, мислення, умов і способів здійснення життєдіяльності (Б. Ельконін, С. Рубінштейн), “... усвідомлює – значить певним чином охоплює все буття, спогляданням його осягає, проникаюча частина, яка охоплює ціле”. С. Рубінштейн підкреслював, що в загальному вигляді проблема рефлексії є, насамперед, проблемою визначення свого способу життя. Він зазначав також, що рефлексія забезпечує “вихід з повного поглинання безпосереднім процесом життя для вироблення відповідного ставлення до неї, вибору позиції над нею, поза її судженням про неї” [7, с.348].

Слід також погодитися з думкою Н.Пешкової про необхідність розвитку рефлексивних здібностей у кожного вчителя, адже рефлексія є не просто знанням або розумінням самого себе, але і з’ясуванням того, як інші знають і

розуміють Вас, Ваші особистісні особливості, емоційні реакції і когнітивні уявлення, коли змістом цих уявлень виступає предмет спільної діяльності, розвивається особлива форма рефлексії – предметно-рефлексивні відносини [6, с.44]. У зв'язку з цим доречно розглянути психологічну сутність системної рефлексії, яка багато в чому визначає особливості формування рефлексивних відносин у навчально-професійній діяльності студентів педагогічного університету.

Об'єктом системної рефлексії, на основі зазначеного, є індивідуальний досвід ВНЗ, школи, можливості внутрішнього і зовнішнього середовища, взаємодія з навколишньою дійсністю (іншими соціальними системами).

Постановка питання про системну рефлексію ВНЗ і школи з неминучістю припускає виявлення сутності процесу її здійснення (руху в рефлексивному плані). Даний аспект орієнтує, у свою чергу, на розкриття психологічних механізмів рефлексії. Такими загальними психологічними механізмами є: зупинка, фіксація, відсторонення, об'єктивація, огортання (М. Алексєєв, І. Семенов, С. Степанов, А. Тюков та ін.):

- зупинка: припинення змістовної діяльності в ситуації, пов'язаній з відсутністю засобів її вирішення; проблемно-конфліктна ситуація сприймається як не вирішувана в даних умовах, тому що попередній досвід у якісно змінених умовах не в змозі забезпечити позитивні результати; спроби вирішити проблему відомими способами неефективні, тому вони призупиняються як безглузді в даній ситуації;

- фіксація: аналіз ходу і результатів попередньої роботи і формування суджень;

- відсторонення: вивчення себе, що діє у відстороненій позиції; реалізується здатність бачити свої дії в ситуації і перебудовувати її образ у залежності від довільно обраної позиції;

- об'єктивація: аналіз своїх дій у системі існуючих або можливих дій; відновлення минулого досвіду і конструювання моделей власного

майбутнього; відстеження причин і можливих наслідків своїх дій; здійснюється переконструювання ситуації;

- огортання: повернення до початкової ситуації, але в новій позиції і з новими засобами; співвіднесення своїх цілей і своїх дій, спрямованих на їх досягнення.

Отже, дані психологічні механізми рефлексії дозволяють організувати процес зміни власної професійної діяльності у результаті переосмислення за допомогою рефлексивних дій, вибору напряму самокерованого розвитку. Слід зазначити, що ці психологічні механізми покладені в основу системної рефлексії, яка організує процес переосмислення свого розвитку педагогом, своїх відносин із суб'єктами педагогічного процесу. У зв'язку з цим необхідно розглянути також і рівні системної рефлексії, що дозволяють визначити ступені формування професійної рефлексії у студентів педагогічних університетів.

Перший рівень системної рефлексії пов'язаний із зупинкою розвитку на тій або іншій стадії і напрямом діяльності на себе. Для цього рівня характерні інтуїтивні міркування, формальне усвідомлення інформації, що надходить, про професійну діяльність.

На другому більш глибокому рівні системна рефлексія передбачає об'єктивацію педагогічної діяльності у вигляді конкретних принципів, правил, алгоритмів. Тут переважають дискурсивні міркування студентів, у результаті чого формуються ті або інші проекти. Рефлексивний процес на цьому рівні може бути представлений евристичними моделями, у яких відбитий не тільки досвід одного суб'єкта, але і діяльність інших людей, педагогічної спадщини в цілому.

Третій рівень системної рефлексії спрямований на узагальнення об'єктивованого досвіду самокерованого розвитку на тій або іншій стадії в загальному принципі, методі, що призводить до звільнення цього досвіду від суб'єктивного характеру його походження.

У зв'язку з цим необхідно підкреслити, що рефлексія є джерелом новацій і розвитку. Вона є не просто усвідомленням того, що є в людині, але і перебудовою самої людини, її індивідуальної свідомості, особистості, здібностей до пізнання і діяльності. Рефлексуюча людина звернена до культури, здатна на перетворювальну діяльність і саморозвиток. Рефлексія – це шлях пошуку в собі “духовного, сутнісного”, шлях до самого себе, тому дослідження цього процесу на ранніх етапах професійного становлення нам представляється актуальним і необхідним.

Формування рефлексивних умінь є складним і тривалим процесом, який залежить від багатьох чинників. Якщо ми хочемо підготувати фахівця, який буде задовольняти соціальне замовлення суспільства, який самовдосконалюється, самокерується, рефлексує, то починати формування рефлексивних умінь у студента необхідно з перших днів навчання у вищому навчальному закладі. Формування професійної рефлексивної позиції майбутнього педагога неможливе без попереднього формування загальних рефлексивних умінь особистості.

Практика засвідчує, що рефлексивною підготовкою студента займаються викладачі психолого-педагогічних дисциплін, а на заняттях з інших предметів проблемам взаємозв'язку процесу формування предметної і рефлексивної культури зовсім не приділяється увага.

Висновки. Незважаючи на окремі теоретичні напрацювання у контексті заявленої проблематики, виховання рефлексивних умінь у студентів вищих навчальних закладів не було предметом спеціального психолого-педагогічного вивчення, мало розрізнений та несистемний характер. Варто також зазначити, що й досі залишається багато «відкритих» питань як у психологічних вимірах аналізу рефлексивних умінь, так і у професійно-педагогічних, які мають конкретну практичну спрямованість. Загалом, вивчення рефлексивних умінь у аспекті педагогічної науки вимагає уточнення процесуальної логіки її розвитку в процесі професійної підготовки майбутнього вчителя.

Література

1. Анисимов О.С. Акмеологические основы рефлексивной саморегуляции педагога: творчество и культура мышления: дисс. ... в виде научного доклада доктора психол. наук : 19.00.13 / Анисимов Олег Сергеевич. – М., 1994. – 86 с.
2. Гримак Л. П. Общение с собой / Леонід Павлович Гримак. – М.: Политиздат, 1991. – 116 с.
3. Декарт Рене. Сочинения / Рене Декарт; вступ. ст. Я.А. Слинина. – СПб.: Наука, 2006. – 648 с. – (Серия «Слово о сущем»).
4. Закон України «Про вищу освіту» // Законодавчі акти України з питань освіти. За станом на 1 квіт. 2004 р. – К., 2004. – С. 168-221.
5. Лефевр В. А. Конфликтующие структуры / Владимир Александрович Лефевр. – М.: Радио и связь, 1973. – 200 с.
6. Пешкова Н. Г., Пешков С. П. Педагог в системе личностно-ориентированного образования / Н. Г. Пешкова, С. П. Пешков. – Ростов-на-Дону: РГПУ, 1997. – 83 с.
7. Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии / Сергей Леонидович Рубинштейн. – М., 1976. – 416 с.